

ELS POUS A LA TOPONÍMIA DE MURO. PERVIVÈNCIA I DESAPARICIÓ AMB ELS CANVIS D'USOS

Miquel Àngel Tortell Frontera i Pere Bernat Sastre
XXI Jornada d'Antroponímia i Toponímia. Santa Maria del Camí, 2008

Aquesta ponència té com a motiu el calendari sobre els pous de fora vila que l'associació cultural Dimonis de sa Pedrera va dissenyar per al 2008. Per a l'elaboració del calendari es va fer una investigació entorn als pous públics de Muro, els catalogats com a bé d'interès i també els que formen part de la toponímia de Muro. La investigació, a més a més, suposa un repàs sobre l'estat d'aquests pous, així com una revisió general sobre l'estat de conservació que tenen.

Mitjançant l'elaboració d'aquest treball s'ha pogut observar com hi ha hagut una desaparició de topònims referents a pous, així com també la desaparició de pous centenaris, amb l'única pervivència del topònim. De més a més, es farà una anàlisi filològica dels topònims, com també una exposició de llegendes lligades als llocs humits i pous.

ELS INVENTARIS DE POUS PÚBLICS

L'aigua és un bé públic, d'ús comú i indispensable per al desenvolupament de la vida. Per això, durant segles -o mil·lennis- l'home ha volgut dominar els llocs amb abundància d'aigua, a prop dels quals s'han aixecat alqueries, llocs, pobles i ciutats. El rei Jaume II, en vistes a l'establiment de Mallorca en pobles encomanà un inventari dels pous i aljubs que trobaren com a herència dels musulmans, romans o fins i tot d'abans. Aquest llibre, *Liber Aquarum Forentium*, com també els inventaris posteriors que hi havia a l'arxiu municipal, o bé han desaparegut o bé han estat espoliats a causa de la manca de control i atenció que han tingut els arxius durant segles. Per això, les fonts documentals més importants han estat: tant el mapa toponímic de Mascaró Passarius, el mapa a internet de toponimiamallorca.net, com el treball fet dels "Pous comuns de Muro". També ha servit de referència la revista *Algebelí*. A més a més, i de la mà de les fonts orals, hem pogut ubicar i descobrir algun altre pou que no estava esmentat.

Tot i la manca d'un inventari complet a l'arxiu, sí que es poden trobar referències constants als pous -o aljubs- en els documents municipals perquè cada any hi havia una neteja de pous -els escuraven o empedraven-, o bé per alguna modificació d'usos importants com podria ser canalitzar l'aigua fins al poble -Font dels Guals- o bé per la construcció d'una

envelada per anar-hi les dones a fer la bugada -Pou de Sàlzer-. L'arxiu municipal serveix, a més, per datar l'antiguitat d'aquests pous comuns, alguns dels quals es podrien remuntar a temps anteriors al domini català i, tal vegada fins i tot, al domini musulmà. Aquest és el cas de pous com: el pou Vell, de Sàlzer, de Llucaferrat o del Drac, que ja hi són al segle XIV.

USOS I UBICACIÓ DELS POUS I ALJUBS

Els pous i aljubs públics sempre estan arran de camí, a una obertura d'aquest. Eren el nucli neuràlgic i essencial d'un poble que no tenia aigua corrent i que depenia d'aquests punts d'abastiment per a tota casta d'usos, des d'abeurar animals, fins a fer la bugada.

L'aigua dels pous públics és bàsicament de trespèl o greixina, és a dir, que tenen cabal a partir de la filtració de l'aigua per la terra. Per aquest motiu, es troben a la part de baix dels puigs i turons argilosos que envolten Muro, sobretot per la part que condueix a Santa Margalida (abans de la dessecació de l'Albufera al segle XIX).

Els pous també servien per drenar l'aigua i evitar embassaments de la terra. A més, s'usaven per regar l'era abans de batre el blat. I no era poc comú veure a prop del pou tot tipus de petits cultius per a consum domèstic com ara cebes, julivert, moradux, pebres, bledes, mongetes, carabasseres, enciam, espinacs, faves, pèsols, etc. I, evidentment, algun arbre fruiter com ara un noguer, una pomera, una prunera, un llorer, o bé -i sobretot- una figuera per tenir una ombra avinent.

AIGUA, ABUNDÀNCIA I PERNICIOSITAT

L'aigua és un bé públic i d'ús comú. En el cas de Muro, l'aigua ha estat un recurs ahora abundant i perillós. Abundant, per la proximitat de l'Albufera i per la quantitat de turons que envolten el poble, que faciliten l'embassament d'aigua a les zones del Cós, de sa Coma, del Prat d'en Joi, etc. I perillós, perquè l'embassament d'aigua ha estat el focus de malalties i principal causa de mort en infants i majors. Així, les malalties com ara el paludisme, la bronquitis, la pneumònia, el tifus... relacionades amb l'estancament de l'aigua, han provocat estralls en la població i es pot dir que a principis de segle eren una de les principals causes de mort dels albat -nins menors de set anys-. Cada any se'n morien una quarantena, d'albat.

ELS NOMS DE POUS PÚBLICS DE MURO

A través de diferents treballs hem pogut elaborar una llista provisional de pous públics, molts dels quals ja han desaparegut. Aquests pous són: pou de Llucaferrat; pou de Sàlzer; pou des Forners; pou Nou; pou Vell; pou de Son Flor; pou d'en Drac; font des Guals; font de Can Milec; pou de Santa Anna; font de Son Sant Joan; Bassa Ferrera.

Per la nostra part, hem aconseguit ubicar un nou pou no inventariat, el pou de Son Flor, i també hem ubicat el pou del Drac mitjançant les fonts orals.

De més a més, hi ha uns altres pous que també figuren a l'inventari, ja sigui perquè són un Bé d'Interès Cultural, com són el pou de Ruquetes i la sínia de ca na Friseta. També n'hi ha d'altres que es troben més allunyats del poble, a la part de Son Sant Martí, que surten al mapa de Passarius com són el Pouetó, el pou dels Bous Maleits o el pou Celat.

CAMINS DE POUS

La importància dels pous com a referent de la vida de la gent es veu en el fet que donaven nom als camins. Aquests són: camí del pou d'en Forners; camí del pou de Sàlzer; camí del Pouetó; camí del pou del Drac; camí del pou Nou; camí del pou Vell; camí de la font dels Guals.

TOPÒNIMS ABOLITS

Els canvis d'usos, de costums han provocat una decadència progressiva de tots aquests pous públics, molts dels quals han romàs en l'oblit, s'han abolit i, com no, han estat espoliats, (sobretot les piques que hi havia al costat de cada pou). Els canvis d'usos han provocat la substitució i la desaparició tant de pous com també dels topònims que aquests havien generat.

El camí del Pou de Sàlzer ha estat substituït pel nom: camí de l'escorxador vell. S'ha de fer una consideració important en aquest punt. Aquest topònim, Sàlzer, de conservar-se, seria l'únic a les Illes Balears, datat ja al 1289. Però malauradament no es conserva ni el pou, ni el nom que donava al camí. El sàlzer és un arbre propi dels jardins de l'època musulmana, que sol créixer a zones molt humides. És molt abundant a la Mediterrània i, a més, és un arbre amb nombroses propietats curatives. El topònim que l'ha substituït és molt modern, ja que abans de ser escorxador havia estat un pou comú per fer la bugada. Així ho confirmen les actes municipals de l'any 1898, quan es va ordenar la construcció d'una porxada per tapar el pou i perquè les dones hi poguessin anar a fer bugada amb millors condicions. "... el alcalde manifestó que son muchas y repetidas las quejas que han llegado a sus oídos que las pilas existentes en el pozo llamado de Saure estan estropeadas y que además, con motivo de no existir cobertizo alguno las mujeres acuden en aquel punto para lavar estan prohibidas de hacerlo los días de lluvia, hasta durante las horas de mucho sol. En vista, proponen de llevar a cabo en el citado lugar las modificaciones que sean necesarias para la mayor comodidad del vecindario..." Trenta-un anys després, però, el pou de Sàlzer estava en condicions deplorables i, per això, s'acordà desmuntar-lo. Després vendria la construcció de l'escorxador.

El pou del Drac també donava nom a un tros de camí dels Fifers, però amb la desaparició del pou també desaparegué el topònim, que ha estat substituït pel nom de camí

dels Fifers, que abans només feia referència a un tram d'aquest camí. Entorn d'aquest pou hi ha una llegenda que el maleeix –que explicarem més endavant– i que ha fet difícilíssima la seva ubicació. Tot i això, s'ha de dir que es tracta d'un dels pous més antics del poble, tal vegada anterior a la dominació catalana. S'ha de dir que molt a prop d'aquest punt hi ha un nombre important de coves i jaciments arqueològics com ara el cementiri dels moros.

Camí del Pou Nou. a l'entrada de Muro pel camí de Morell, a l'altura del cós. Aquest fou un dels darrers pous en desaparèixer, a final de la dècada de 1980. Tot i la consideració de “Nou”, està datat, com a mínim, el 1395, any en què el Consell acordà que “sia feta una pica al pou Nou per abeurar porcs o levar ruscades”. El nom del camí també ha desaparegut. Entorn a la desaparició, hi ha versions molt contraposades: des del perill que suposava perquè els nins hi jugaven a devora; fins a que els tractors no podien voltar cap a les finques; i, fins i tot, perquè un mercader hi abocava la fruita dolenta i això enervà els vesins... Roman, encara, l'obertura d'aquest pou.

Bassa Ferrera. Aquesta bassa, avui desapareguda, estava ubicada a prop del lloc on hi ha l'ermita de Sant Vicenç Ferrer. Segons la tradició, el sant vengué pel camí de na Pontons –que du a Lluç- i va predicar a Muro, al costat d'un bassiot (1413). Amb l'aigua d'aquest bassiot, diuen, va curar malalts. L'any 1680, en aquest indret es va aixecar un oratori en honor al sant i en memòria de la seva predicació. Fins a principis del segle XX, hi havia un pouet sec on la gent anava a beure i a banyar-s'hi, però el propietari el va cegar perquè no volia que la gent entrés dins la seva finca.

Pou Vell. D'aquest pou just se'n conserva el topònim del camí que du el seu nom. Hi ha notícies d'aquest pou des de 1448 fins a 1938, data en que fou netejat. Segons fonts orals, tenia una mota redona feta de pedres, que indicaven la seva antiguitat. Amb el temps, però, caigué en desús i, a poc a poc, l'anaren omplint de pedres –i altres coses– fins que quedà absolutament abolit. Si tenim en compte que l'esmentat pou Nou està documentat d'abans de 1400, el pou Vell, ubicat a una distància en línia recta de poc més d'un quilòmetre, podria venir de molt abans. A més, està a prop de jaciments arqueològics i s'hi va trobar ceràmica romana al voltant.

Pou Celat. Aquest pou es troba a prop de les cases de Son Sant Martí. Com el nom indica, és un pou ben amagat que ha caigut en desús i la majoria de gent en coneix l'existència.

Pou dels Bous Maleïts. Els bous maleïts –sense dièresi en la pronúncia popular– eren els bous que es criaven a Son Sant Martí per a fer “becerrades” arreu de Mallorca. El pou rep el nom d'aquesta casta de pastura, i s'aboleix al mateix temps que ho féu aquesta activitat ramadera.

CONSIDERACIONS LINGÜÍSTIQUES

Pou Nou. Rep el nom per contraposició al pou Vell. Com ja hem indicat, és molt antic. Però també rebé altres noms com ara pou des Cós, per la proximitat a aquest lloc de carreres de joies –a Muro es fan per Sant Jaume–; o pou de Can Massanet, per la proximitat amb les cases senyoriales d'aquesta família, que ha tingut un pes específic en la història del municipi.

Pou de Sàlzer. El sàlzer, com hem comentat més amunt, era un arbre propi de zones humides i amb propietats curatives, molt comú a l'època musulmana. Possiblement n'hi havia algun al costat d'aquest pou, que fa baix i és una zona molt humida. A causa del desconeixement posterior d'aquest arbre, el topònim ha patit una degradació fonètica i n'han sorgit moltes variants: de s'aura, d'en Saura, de s'Herua. La més interessant, tal vegada, sigui la de pou de s'Alba, amb un toc poètic. És a dir, li deien aquest nom per la bellesa de la imatge de les dones acudint a fer la bugada a trenc d'alba –com ho conta el moliner de prop d'aquest camí–.

Pou Celat. Aquest pou també el trobam grafiat com a “Salat”, parònim de celat. Per la seva ubicació, és difícil que fos un pou salat, sinó més aviat celat, és a dir, amagat, tant, que és gairebé il·localitzable.

Pou de Roqueta. A Muro –com a Maria de la Salut– hi havia una possessió dita de Roqueta, avui desapareguda. Únicament se'n conserva un pou, catalogat, que rep el nom popular de pou de Ruquetes o de na Ruca. Per tant, el nom ha patit diferents modificacions, des de la neutralització de la “o” àtona, a esdevenir plural, fins a la reducció a Ruca. En aquest darrer cas, perd el sentit originari i crea un nou referent: una ruca és un ase jove femella.

Pou de Llucalferrat. Aquest pou, datat al segle XIV, devia estar a les proximitats d'una antiga alqueria musulmana. És una paraula composta Lluch i alferrat (o aferrat). A causa de la seva antiguitat i de la manca de consciència del significat originari, també ha patit nombroses deformacions. Així, el podem trobar com a llucalforrat, luchalforat, LLuchaferrat o de Son Morei.

Font dels Guals. Aquest topònim conserva la denominació antiga d'aquesta zona, abans dita Son Gual, un dels primers llinatges catalans del municipi (Gual); però que avui està entre Son Jeroni, Salord i Son Blai.

Pou d'en Forners. Fa referència a un llinatge comú i antic de Muro –avui Fornés– i esdevé microtopònim de la zona que abraça.

Pou Vell. El nom indica avior. Juntament amb el nom pou Nou són les denominacions més comunes i generalitzades que hom pot trobar.

Pouetó. Aquest és un diminutiu de pou, que ha donat nom, fins i tot, a un camí. Un pou petit, és ver, però amb aigua abundant per la proximitat a l'Albufera.

Pou de Santa Anna. Pren el nom del convent, que també dóna nom al carrer que hi passava per devora.

POUS I LLEGENDES

Pou del Drac. Una de les llegendes més pròpies del poble fa referència al pou del Drac, avui desaparegut i de difícil localització. Sembla ser que una enorme maledicció va caure sobre aquest pou, que el poble va decidir condemnar a l'oblit, però que ha romàs com a una de les llegendes més interessants que tenim. Diu la llegenda que fa molts anys, potser segles, un drac afamegat campava pel lloc dit els Fifers, esvalotant els animals, fent net d'aviram, porcellins i qualche anyellet, a més de sembrar el pànic dins tota la contrada. Amb el temps,

el monstre es féu l'amo, multiplicant les seves malifetes, fins al punt que arribà a devorar un infantó de pocs mesos; segurament, la criatura romania a l'ombra d'una paret o d'un arbre, mentre els desventurats pares feinejaven per aquells indrets. Com podeu suposar, hi hagué a Muro un gran dol. Diuen que el cruel drac s'amagà dins el pou que hi havia arran del camí; el pou fou omplit de pedres amb carros de fàbrica i en aquell lloc s'hi sembrà un garrover, que va créixer alt i esponerós. Encara avui es pot veure una gran pedra llisa, restes del coll del pou mític. “ Ens ho conta l'amo en Mostel, casat a Ca na Friseta, d'una vuitantena d'anys, per qui aquesta és una història familiar. El garrofer, val a dir, ja no hi és.

La llegenda del pou del Drac enllaça amb diferents llegendes que hi ha hagut entorn als llocs d'aigua i llocs obscurs i profunds, com també podrien ser les coves. A aquests llocs s'hi sol associar la presència de figures fantàstiques, com ara dracs o bruixes, dones d'aigua, na Maria Enganxa... Són aquells espais que fugen al control humà i que poden posar en perill l'hegemonia del control absolut de l'home sobre la naturalesa.

Les reaccions davant allò desconegut solen ser molt oposades, o bé hom se'n distancia al més possible o bé es destrueix fins que no en queda ni rastre.

Segons la documentació històrica, la notícia més antiga referencia un document de 1429 en què el Consell mana el lloc on no podrà haver bestiar “des del toc del seny del lladre a sol eixit: des del cató del Verger, prop del colomer de Jaume Jacob, anant amunt vora vora les parets fent la via de Vilalba fins a la possessió de Joan Morey fins el camí del pou del Drac.” La darrera notícia d'aquest pou la tenim dia 3 de maig de 1775 l'Ajuntament pagà 44 sous a Miquel Pasqual per haver-lo escurat.

Segurament, aquest pou centenari degué desaparèixer entre el 1800 i 1900, a causa d'algun succés traumàtic, com ara la mort accidental d'algun infant. Un fet que ha estat el bressol de llegendes centenàries.

El pou d'Or. Al puig Blanc, avui tapat per vuit bigues de formigó, hi ha el pou de l'Or, denominat així perquè a mitjan segle XX, un tal Lloret, diuen, hi cercava or. De tot d'una, l'excusa per fer un forat al capdamunt d'aquell turó que mira cap al Prat d'en Joi era per trobar carbó. Diuen, però, que el que pretenia era trobar or. I això que aquell home venia de “fer les Amèriques” i conten que havia vengut amb una màquina que detectava els minerals.

Font dels Guals. L'origen de l'aigua d'aquesta font, com la de Can Milec és un tant misteriosa. De fet, hi ha qui diu que la font de Can Milec és capaç, a l'estiu de ple, de rebentar sense que hagi plogut. L'abundància d'aigua d'aquest punt ha provocat més d'un intent de dur-la des d'aquest punt fins al nucli urbà, situat a més de dos quilòmetres. Així, hi ha notícies d'un primer intent de dotar Muro d'una xarxa d'aigua potable el 1834, i un segon intent l'any 1910.

Maria Enganxa. Aquesta és la llegenda més generalitzada que es pot trobar en relació als pous i cisternes, com una llegenda per atemorir els infants perquè no guaitin dins la cisterna. Segons conta Mossèn Rubí – talment a tota la Part Forana de Mallorca- “na Maria Enganxa és una fadrina maleducada i guitzera, que sempre vetla amb un ganxo llarg i prim per si veu qualcú que guaiti dins la cisterna o el pou per enganxar-lo pel coll. Si n'enganxa

cap, ja està fet d'ell i en en saben pus noves. A més, a la fadrinota el que més li agrada és enganxar qualche nin o qualche nina ben tendret i, si els agafa, desapareixen per sempre.” Els dies de mal temps, quan fa trons i llamps, diuen si les fades i les bruixes surten dels seus caus per ballar. Na Maria Enganxa podria ser, ben bé, una dona d'aigua que encara no ha conegut l'amor. Les altres, més belles i compostes, una ara i l'altra suara, al llarg dels segles, s'han enamorat i casat amb homes, amb una sola condició: que mai no els diguin “dona d'aigua”, cosa que, desgraciadament, no sempre ha passat.

CONCLUSIONS

Els topònims referits a pous o bé els camins que en prenen nom han anat desapareixent a causa dels canvis d'usos, ja sigui per abolicció o bé per oblit; en algun cas fins i tot perquè el pou públic ha passat a mans privades. Això no obstant, no s'ha d'oblidar la importància cabdal que han tingut aquests pous com a nucli neuràlgic i essencial de la vida del poble durant la major part de la història. Per això, en base a aquest estudi, trobam convenient recomanar la restitució dels topònims abolits, com ara camí del pou de Sàlzer, camí del pou Nou i camí del Pou del Drac. Així mateix, també seria recomanable la restauració de pous en estat lamentable com ara la font dels Guals o el pou de Son Flor. I, en darrer terme, no estaria de més pensar en la recuperació de pous tan antics i emblemàtics com el pou Vell, la font de Can Milec o el pou d'en Drac. I netejar la font dels Guals.

FONTS

- Guia arqueològica de Muro. Govern de les Illes Balears
- V Congrés de patrimoni. El patrimoni Menor. Conèixer per preservar. Inventari Heràldic i dels pous públics del terme municipal de Muro. Autors: Sebastià Riutort, Guillem Barceló, Maria Cerdó, Pau Mateu Vives.
- [Http://www.toponimiamallorca.net](http://www.toponimiamallorca.net)
- Corpus de toponímia de Mallorca. J. Mascaró Passarius (Mapa toponímic de Mallorca, núm. 11
- Revista Algebelí. Primera etapa
- Arxiu Municipal de Muro
- Arxiu Parroquial de Muro
- Inventari de béns immobles
- Pla General de Muro
- “Els pous de Muro”. Pere Fiol i Tornila. Programa de festes Sant Joan 1993
- L'espai de l'aigua. Petita hidràulica tradicional a Mallorca. Maria Antònia Carbonero. 1992
- Mallorca Màgica. Carlos Garrido
- Enigmas de la arqueologia balear. Javier Aramburu-Zabala.

- En aquell temps. La vila abans de 1925 (I). Mossèn Antoni Rubí. Tintinnàmbula col·lecció. 1999. Ajuntament de Santa Margalida
- Història de Muro. Volums 1-V. 1994. Ajuntament de Muro.
- Rondalles Mallorquines. Sa Comtessa sense braços. Editorial Moll. 1996
- Les basses temporals. Quaderns de natura. Conselleria de Medi Ambient.
- Catàleg de béns immobles de Lluçmajor
- El poblamiento prehistórico de las Islas Baleares.
- Rutas escondidas de Mallorca. Jesús García Pastor.
- Noves aportacions a la toponímia de s'Albufera. Francesc Lillo Colomar. 1993.
- Retratista del camp mallorquí. Fernando Moragues y de Manzanos. IEB i Gall Editor.